

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

«ԵՂԲԱՅՐԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ» ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԿՈՄԻՏԵԻ 1914-1916ԹԹ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄՆ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԻ ԷՋԵՐՈՒՄ

Գաղտնիք չէ, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայության մի սովոր հատվածն իր մայր հայրենիքի տարածքում բնաջնջվեց: Փրկվածների մի մասը ցրվեց Մերձավոր Արևելքի, Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրներում: Եվս 300000 մարդ անցավ Արևելյան Հայաստան և Կովկասի հայաշատ շրջաններ¹: Եվ մինչ ռուսական իշխանություններն իրենց հատուկ «փութկոտությամբ» կփորձեին լուծել թուրքական յաթաղանից հրաշքով փրկվածների ֆիզիկական գոյության հարցը, ծանրագույն այդ պարտականությունն իրենց ուսերին վերցրին կայսրության հայաշատ քաղաքներում ստեղծված հասարակական կազմակերպությունները՝ «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերությունը», «Հայ Նպաստամատույց Ընկերությունը», «Քաղաքների միությունը», Բաքվի «Հայկական Բյուրոն» և այլք:

Արևելահայ պարբերականները՝ «Գաւառի ձայն»-ը, «Աշխատանք»-ը, «Հորիզոն»-ը, «Համբաւաբեր»-ը, «Մշակ»-ը, աշխարհամարտի ողջ ընթացքում հետևեցին վերջիններիս ազգանվեր գործունեությանը, լուսաբանեցին նրանց աշխատանքերը, ներկայացրին ձեռքբերումները խնամատարության, հիվանդախնամ ու որբախնամ գործունեության կամ թե գաղթականության շրջանում կրթական գործի կազմակերպման ոլորտներում: Մամուլը զուգահեռ մատնանշեց այդ ուղղություններով կատարված աշխատանքներում թույլ տրված բացթողումներն ու թերացումները, առաջարկեց առկա խնդիրների հարթման իր ճանապարհները:

Պատերազմի արհավիրքներից մազապուրծ բազմահազար գաղթականների ընդունման ու տարրական կենսապայմանների ապահովման գործում հատկապես անգնահատելի ներդրում ունեցավ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի կարգադրությամբ 1914թ. հոկտեմբերին ստեղծված «Եղբայրական օգնության» կոմիտեն:

Սույն հոդվածի շրջանակներում ընթերցողի դատին կներկայացնենք արևելահայ մամուլի արձագանքներն այդ կազմակերպության Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղի 1914-1916թթ. գործունեության մասին:

Ռազմական գործողությունները Կովկասյան ճակատում սկսվեցին 1914թ. նոյեմբերի 2-ին: Հաջորդ երեք տարիների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառն ընդունեց մոտ 95000 փախստական-գաղթականների: Մրանց մի մասը մնաց գավառի տարածքում, իսկ մյուսներն անցան Ռուսական կայսրության այլ շրջաններ²:

¹ Խատիսեան Ալ., Քաղաքապետի մը յիշատակները, Պէրոյթ, 1991, էջ 251:

² ՀԱԱ. ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թ. 23-24: Ալեքսանդրապոլի գավառում գաղթականության տեղաշարժի մասին մանրամասն տե՛ս Հայրապետեան Ա., Առաջին աշխարհամարտը և Ալեքսանդրապոլի գաւառ հաստատուած գաղթականութեան թուաքանակը, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», հատոր ԼԵ, Պէրոյթ, 2015, էջ 249-271:

Նորեկներին ընդունելու, ցուցակագրելու, տեղավորելու, ինչպես նաև գաղթականական հիվանդանոցներ, դպրոցներ ու որբանոցներ բացելու նպատակով 1914թ. հոկտեմբերի 31-ին Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետի գլխավորությամբ տեղում ստեղծվեց «Եղբայրական օգնության» կոմիտե³, որն իր 26 աշխատակիցներով բաժանվեց 7 սեկցիաների՝ «գաղթականներին խնամօղ, վիրատրերի, կամատրերի, գիւղական կազմակերպությունների, հաշիւներ ստուգօղ, վիճակագրական և հանգանակիչ»⁴: Կոմիտեի ծավալելիք գործունեության մասին «Գաւառի ձայն»-ի «Քաղաքացի» ստորագրությամբ թղթակիցը գրել է. «Ալեքսանդրապոլի հայ ժողովուրդը, որը իւր չքաւոր դրութեան մէջ էլ միշտ ջերմ կարեկից է եղել հայ ժողովրդի ցուերին, այս անգամ էլ, անշուշտ, անտարբեր չէ մնալու դէպի հարազատների հառաչանքները և կաշխատի հնար եղածի չափ թեթևացնել այդ խղճալիների տանջանքները: Քաղաքիս հայ հասարակութիւնը արդէն կազմել է մի պաշտօնական բիւրօ, որը... պարտաւոր է օգնել վիրաւոր և հիւանդ զինուորներին, հայ կամատրներին և խնամել հայ գաղթականներին»⁵: Հաշված օրերի ընթացքում կոմիտեն միայն Ալեքսանդրապոլում 100-250 հոգանոց 18 հանրակացարան կա- հավորեց փախստականներին ընդունելու համար:

Առաջին փախստականները գավառ հասան 1914թ. նոյեմբերի կեսերին⁶, իսկ 1915թ. հունվարի վերջին նրանց թիվը հասավ 6909-ի⁷: «Գաւառի ձայն»-ի հավաստմամբ՝ սրանք ալեքսանդրապոլցիների կամավոր նվիրատվությունների շնորհիվ, «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեից ստացան անվճար բնակարան, վառելիք, հագուստ և մեկ անձի համար ամսական երկու փութ հաց (1 փութը կշռում է 16կգ 380գ)⁸: Ավելին, կոմիտեն ըստ «Մշակ» պարբերականի նույնիսկ հաշվել էր յուրաքանչյուր գաղթական ընտանիքի իր բնակության նախկին վայրը վերադարձնելու և կորցրած տնտեսությունը վերականգնելու համար պահանջվող ծախսը՝ մոտ 500 ռուբլի⁹:

Պատերազմի առաջին ամիսների ընթացքում «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի կատարած աշխատանքը հատկապես բարձր է գնահատել բարեգործական առաքելությամբ Աստրախանից այստեղ գործուղված Գևորգ ք. Մկրտումյանը: 1915թ. մայիսի 3-ին Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ ժամանած հոգևորականը, «Մշակ»-ում հրապարակած իր հոդվածում թռուցիկ նկարագրելով քաղաքում տիրող ընդհանուր անմխիթար իրավիճակը, գովեստի ջերմ խոսքեր է շոայել Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի աշխատակիցների հասցեին՝

³ ՀԱՍ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թթ. 23-24:

⁴ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 100, 13 մայիսի, էջ 3:

⁵ Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 109, 23 նոյեմբերի, էջ 3:

⁶ ՀԱՍ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, թթ. 12, 139, 151-158, 249-252, գործ 21, թթ. 141-165:

⁷ *Однодневная перепись беженцев из Турции, Персии и из мест, пограничных с Турцией (армян, айсоров, греков и пр.) 1914-1915гг, Перепись произведена 30-го января 1915г, Эривань, 1915, стр. 26-31; Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու՝ աշխատասիրությամբ Ա. Հայրապետյանի, Եր., 2011, էջ 232-235:*

⁸ Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1915, N 1, 11 յունւարի, էջ 3:

⁹ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 51, 10 մարտի, էջ 2-3:

գրելով, թե «բոլորը միասին՝ թե թեի տուած օգնում են գաղթականական գործին»: Ըստ հոդվածագրի՝ քաղաքում և շուրջ 80 գյուղերում հաստատված ավելի քան 8000 գաղթականների վիճակը թեթևացնելու համար կոմիտեի «գաղթականներին խնամող» սեկցիան (նախագահ՝ Աստվածատուր Իսահակյան, փոխնախագահ՝ Պ. Գենջյան, անդամներ՝ Հ. ք. Խաչվանքյան, Ա. Կարանյան, Մ. Տեր-Հարությունյան, Ս. Թոփալյան, Պ. Սոճոյան, Պ. Բերուրյան, Վ. Արաբաջյան) գավառի տարածքը բաժանել էր շրջանների, իսկ շրջկենտրոններում նշանակել «լիագորներ», որոնց միջոցով էլ կարգավորել էր ինչպես գաղթականության հաշվառումը, այնպես էլ սնունդի ու հագուստի բաշխումը: Եվ այս ամենը կատարել էր ֆինանսական սուղ միջոցներով՝ ընդամենը 64000 ռուբլով, որից 35000-ը կոմիտեն ստացել էր Էջմիածնից և «Քաղաքների միությունից», 4000-ը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքից, 8000-ը՝ Կարսի նահանգապետից, իսկ 17000-ը՝ Երևանի նահանգապետից¹⁰: «Ուետք է խոստովանել, գրում է հոդվածագիրը, որ այսօր Ալեքսանդրապոլի գաղթականական սեկցիան պատուով է տանում իր առաջ դրված գործը»¹¹:

Կոմիտեի աշխատանքում թույլ տրված առաջին լուրջ թերացումն արևելահայ մամուլն արձանագրեց 1915թ. ամռանը, երբ ռուսական զորքերի երրորդ նահանջի հետևանքով տասնյակ հազարավոր քրիստոնյաներ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներից հաշված օրերի ընթացքում անցան Արևելյան Հայաստան, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառում արևմտահայերի թիվն օգոստոսի վերջին հասավ 31000-ի¹²:

Նորեկներին ապաստանելու և նրանց ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու համար կոմիտեն որոշեց շուրջ 4000 մարդու տեղավորել «պահուստային» ֆոնդում՝ Փամբակի գավառակում: Սակայն դա, ըստ «Գաւառի ձայն»-ի թղթակցի, արեց հակառակ տրամաբանությանը. Փամբակի մեծ գյուղերում, ուր կար 300 և ավելի տուն (օրինակ՝ Մեծ Ղարաքիլիսան), տեղավորեցին 130 հոգանոց խմբեր, իսկ փոքր գյուղերում, օրինակ, 80 տնից բաղկացած Դարբագում, ուր նորեկների համար նույնիսկ հարմար շինություն չկար՝ 100 գաղթական: Ըստ պարբերականի՝ բանը հասավ նրան, որ դարբագցիները ապառնացին գաղթականներին վտարել իրենց գյուղից¹³: Հակամարտությունը արևմտահայերի և դարբագցիների միջև շարունակվեց կես տարի: Դրան հետևած «Գաւառի ձայն»-ի թղթակիցը գրում է, թե կրքերը հանդարտվեցին միայն 1916թ. մարտի սկզբներին, երբ տեղ հասավ ԱՄՆ-ից ուղարկված օգնությունը¹⁴:

¹⁰ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 100, 13 մայիսի, էջ 3:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Գաղթականների թվի մասին զեկույցը կարդացվել է Ալ. Խատիսյանի կողմից Համառոտաւստանյան քաղաքների միության (այսուհետև՝ «Քաղաքների միություն») կովկասյան բաժանմունքում (Տե՛ս Краткие сведения о волне беженцев из Турецкой Армении в июле 1915г. и о мерах, принятых Кавказским Комитетом Союза городов для борьбы с эпидемией среди них, Тифлис, 1915, стр. 26.):

¹³ Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1916, N 7, 7 փետրվարի, էջ 4:

¹⁴ Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1916, N 19, 20 մարտի, էջ 4:

Փամբակում գաղթականների տեղավորման ժամանակ առաջացած խնդիրներին անդրադարձել է նաև «Մշակ»-ը: Պարբերականի «Ականատես» ստորագրությամբ թղթակցի վկայությամբ՝ գաղթականների սպասելիքները չարդարացան հատկապես Մեծ Ղարաքիլիսայում: Խուսափելով «չարաբաղդ աղետյալների» ընդունման ու խնամքի ծանր պարտականությունից՝ մոտ 10000 բնակչությամբ այս գյուղաքաղաքը, որ ուներ բազմաթիվ դատարկ ու լուսավոր բնակարաններ, դեղատներ, մթերքի շուկա և այլ հարմարություններ, «ուղղակի զլացաւ իր մեջ պատասպարել հիւանդների, տանջվածների և որբերի մի խոշոր կօնտինգենտ»¹⁵:

Այն, որ «Եղբայրական Օգնության» կոմիտեն գաղթականությանը տեղավորելու ընթացքում կարող էր թերացումներ ունենալ հասկանալի է և ինչ-որ չափով բացատրելի: Ռուսական զորքերի հուլիսյան նահանջը խուճապ առաջացրեց և շուրջ 20000 արևմտահայեր հաշված օրերի ընթացքում անցան Արևելյան Հայաստան: Վերջիններիս ընդունման ու տեղավորման խնդիրը լուծելու համար կոմիտեն ստիպված էր օգտագործել Ալեքսանդրապոլի գավառի «պահուստային» ֆոնդը՝ Փամբակի գավառակը, առանց նախապատրաստական աշխատանքներն այստեղ ավարտին հասցնելու: Ավելին, օգոստոսի 22-ին այստեղ այցելած «Մշակ»-ի «Մ.» ստորագրությամբ թղթակիցը գրում էր, թե շրջանի հազարավոր փախստականների անմիջական խնամքի ու հոգատարության անհազին ծանրությունը բացառապես ընկած է «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի ուսերին: Մինչդեռ հասարակական մյուս կազմակերպություններից «դեռևս ոչինչ չի ստացվել, բացի... լիառատ խոստումներից ու հեռագիրներից»: Ի դեպ, կատարվել էր այդ աշխատանքն ընդամենը 12000 ռուբլով, որից 8000-ը հավաքել էր բազմատանջ, բայց համբերատար ու սրտաբաց հայ գյուղացիությունը¹⁶:

«Եղբայրական օգնության» կոմիտեի կողմից սեփական պարտականությունների մեջ թերանալու երկրորդ դեպքը մատնանշել է «Մշակ»-ը: Պարբերականն անդրադարձել է Ալեքսանդրապոլի հանրակացարաններում առկա խնդիրներին և բավականին մոռյալ գույներով նկարագրել սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին այստեղ տիրող վիճակը: «Միայն քաղաքի մեջ, գրում է «Մշակ»-ին թղթակցած Արշակ Սաֆրաստյանը, - 6000 գաղթական կա, որոնցմէ՝ փոքր մաս մը քաղաքացոց տունը կապրի, իսկ մեծամասնութիւնը՝ հանրակացարաններու մեջ»: Ըստ հողվածագրի՝ սրանք աննախանձելի դրության մեջ էին. գրեթե զուրկ «կեանքի անհրաժեշտ պիտոյքներէն», կոտրված պատուհաններով սենյակներում, ծղոտից ներքնակների վրա տեղավորված էին 8-15 ընտանիքներ՝ սոված, առանց անկողին ու հագուստ, իսկ ծուխն ու գարշահոտությունը «քեզ կը պարտաւորեցնէ դուրս փախչիլ՝ մաքուր օդի մեջ դիտելու գաղթականները»¹⁷: Ա. Սաֆրաստյանը նաև պատմում է, թե հոկտեմբերի 30-ին ականատես է եղել տհաճ մի միջադեպի,

¹⁵ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 177, 13 օգոստոսի, էջ 2:

¹⁶ Նույն տեղում, N 187, 26 օգոստոսի, էջ 3:

¹⁷ Նույն տեղում, N 250, 11 նոյեմբերի, էջ 3:

երբ հաց բաժանելու ժամանակ «քիչ մը շատ պոռացող գաղթականի մը վրայ հսկիչ-վարժապետը գաւազանով յարձակեցաւ և պիտի ծեծէր զայն»¹⁸:

Միջադէպը տեղի է ունեցել «Կարանօվների» հանրակացարանում: Թե ի՞նչ ընթացք է ստացել հսկիչի և գաղթականի միջև ծագած վեճը, հայտնի չէ: Բայց ընդունելի չէ նաև Ա. Սաֆրաստյանի վերաբերմունքը «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի գործունեության նկատմամբ: Մեր կարծիքով, արդարացի չէ այդ կազմակերպության մեկամյա տաժանակիր աշխատանքը «սևացնել» մեկ մասնավոր դեպքի պատճառով: Իսկ արևմտահայության «կեանքի անհրաժեշտ պիտոյքներէն» զուրկ լինելու պատճառը հետևյալն էր. 1915թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված գաղթականների թիվը հասել էր 32000-ի¹⁹, ինչը կազմում էր Երևանի նահանգում առկա գաղթականության ընդհանուր թվի 30%-ը («Մշակ»-ի հաշվումներով նույն ժամանակահատվածում Երևանում և գավառում այդ թիվը կազմում էր 19800, իսկ Էջմիածնի գավառում՝ 16000 մարդ)²⁰:

Մտունդի մատակարարման հարցում առաջացած դժվարությունները կարճ ժամանակահատվածում հարթվեցին: «Մշակ»-ին թղթակցած Ատրպետի հավաստմամբ՝ այս գործում իր անգնահատելի ներդրումն ունեցավ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական հասարակությունը, որ «դարերից ի վեր գրեթէ անընդհատ իր վզին է վերցրել թշուառութեան ենթարկվածին»²¹: Բանն այն է, որ գաղթականների 95%-ը՝ որպէս նախկին գյուղաբնակներ, նախապատվությունը տվեցին «զօմի օղային», որովհետև ավելի հաճելի էին համարում «ախտոների կողքին ապրելը»: Գավառի գյուղական ազգաբնակչությունը սիրով ընդունեց բոլորին: Օրինակ, Մահմուդջուղ գյուղը, որ ուներ 250 ընտանիք, ընդունել էր 300 գաղթական, Մուսուղլին 120 ընտանիք ուներ և ընդունել էր 172 գաղթական, իսկ Ղըրիսը, որ 75 ընտանիք ուներ, ընդունել էր 135 գաղթական: Ըստ հողվածագրի՝ գյուղերում գաղթականները հաստատվում էին միտումնավոր: Այլուր ու անհրաժեշտ այլ պարագաներ ստանալով «Եղբայրական Օգնության» տեղի կոմիտեից նրանք շարունակում էին «վառել գիւղացու աթարը» և օգտվել նրա ունեցած սննդի պաշարներից²²:

Ցավոք, հայ ժողովրդի համար օրհասական այս օրերին հասարակական այն կազմակերպությունները, որոնք ի պաշտոնե կոչված էին ժողովրդի վերքերն ամոքելու, արևելահայ մամուլի էջերում սկսեցին մրոտել միմյանց՝ այդ կերպ համազգային ողբերգությունն օգտագործելով նաև ի նպաստ իրենց շահերի: Օրինակ՝ 1915թ. դեկտեմբերին «Հորիզոն»-ի 278-րդ համարում լույս տեսավ Կարապետյանի «Բողոքներ» վերնագրով խմբագրականը, որում չստուգված փաստերի հիման վրա հեղինակը «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեին մեղադրում էր

¹⁸ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 250, 11 նոյեմբերի, էջ 3:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆոնդ. 28, ցուցակ 1, գործ 429, թ. 1-7: Համբաւաբեր, Թիֆլիս, 1916, N 2, 3 յունուարի, էջ 47-48:

²⁰ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 229, 17 հոկտեմբերի, էջ 3:

²¹ Նույն տեղում 1915, N 251, 12 նոյեմբերի, էջ 3:

²² Նույնը:

բացարձակ անգործության մեջ: Ըստ թղթակցի՝ Ալեքսանդրապոլի գավառ հասած 14500 գաղթականներից փոքրիշատե բարվոք վիճակում էին միայն գյուղերում տեղավորված 12000-ը: Մնացած 2500-ը, որ տեղավորվել էին քաղաքի հանրակացարաններում, գտնվում էին ծայրահեղ ծանր վիճակում. «Ամեն տեղ ցրտից ու քաղցից կուչ եկած մարդիկ, մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ: Վառարաններ համարեա թե չկան: Բոլորը կիսամերկ են, համարեա բոքիկ... մայրերը յուսահատութեամբ երեխաները ձգած և նրանց քովը կուչ եկած, նայում են ցրտից գալարվող վտիտ ու կիսամերկ անդամներին»²³:

Հոդվածը, որն ավելի շատ նման էր ամբաստանության, անմիջապես վերահրատարակվեց «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության» պաշտոնաթերթ «Համբաւաբեր»-ում²⁴, ինչը թույլ է տալիս մեզ ենթադրելու, որ խմբագրականի իրական պատվիրատուն հենց վերջինս էր: Մեր հաշվումներով աշխարհամարտի տարիներին «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության» կողմից մամուլում մեկ տասնյակից ավելի անգամ փորձ է արվել վարկաբեկելու «Շոքայրական օգնության» կոմիտեի և նրա մասնաճյուղերի գործունեությունը: Կոմիտեն, իր գործունեության մասին թերթերում լույս տեսած թղթակցությունները համարելով անլուրջ ու իրականությանը չհամապատասխանող, երբևէ չի կարևորել դրանց հերքում տալը, սակայն Կարապետյանի խմբագրականն ու «Համբաւաբեր»-ում դրա վերատպումն արդեն կրում էին «...լուրջ մեղադրանքի բնոյթ... դրա համար կոմիտեւ որոշեց տալ համառօտ տեղեկութիւններ Ալեքսանդրապոլի շրջանի փախստականների դրութեան մասին»²⁵:

Ըստ այդմ՝ 1914թ. նոյեմբերից Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված փախստականների խնամատարությամբ զբաղվող կոմիտեն բացարձակ զրպարտություն էր համարում «Բողոքագրի» այն հատվածը, թե իբր հանրակացարաններում կան «... ցրտից ու քաղցից կուչ եկած մարդիկ, մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ», և որ «հացի, նպաստի և մանաւանդ հագուստի բաշխումը կատարում է անկանոն»²⁶: Ըստ կոմիտեի ունեցած վիճակագրական տվյալների՝ 1915թ. հոկտեմբերի դրությամբ գավառում կար 22815 փախստական (Կարապետյանի 14500-ի փոխարեն), որից 15971-ը հաստատվել էր գյուղերում, 2604-ը՝ քաղաքի հանրակացարաններում, իսկ 4240-ը՝ մասնավոր տներում²⁷: Քաղաքի բոլոր հանրակացարաններն այդ պահի դրությամբ ապահովված են եղել վառելիքով ու վառարաններով: Յուրաքանչյուր փախստական կոմիտեից օրական ստացել էր 15 կոպեկ սնվելու համար, ինչպես նաև օճառ, տաք ջուր, հագուստ, իսկ յուրաքանչյուր 20-րդ օրը ուղարկվել էր բաղնիք: Կոմիտեն մեծ ուշադրություն էր դարձրել նաև առողջապահության խնդրին: «Երիտասարդական Միութեան» և «Ալագեազի Զուակունք»

²³ Հորիզոն, Թիֆլիս, 1915, N 278, 12 դեկտեմբերի, էջ 2:

²⁴ Համբաւաբեր, Թիֆլիս, 1916, N 2, 3 յունուարի, էջ 62:

²⁵ Հորիզոն, Թիֆլիս, 1916, N 8, 14 յունուարի, էջ 5:

²⁶ Հորիզոն, Թիֆլիս, 1915, N 278, 12 դեկտեմբերի, էջ 2:

²⁷ Հորիզոն, Թիֆլիս, 1916, N 8, 14 յունուարի, էջ 5: Ի դեպ, «Շոքայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն այն եզակի կազմակերպություններից մեկն էր, որն իր զեկուցագրերում ու հաշվետվություններում միշտ տարբերակել է փախստականին գաղթականից:

ընկերությունների աջակցությամբ կոմիտեն փախստականների համար 1914թ. դեկտեմբերի 27-ին բացել էր հիվանդանոց ու դեղատուն (1915թ. ամռանը գաղթականական բոլոր հիվանդանոցներն անցան «Քաղաքների Միության» ենթակայության տակ²⁸):

Նշենք, որ շնորհիվ «Եղբայրական օգնության» և «Քաղաքների միության» կոմիտեների համատեղ անձնուրաց աշխատանքի, Ալեքսանդրապոլում հաստատված գաղթականության շրջանում մահացության մակարդակը խիստ ցածր էր: Ըստ տեղի փոխանորդ Արտակ վարդապետի 1916թ. հունիսի 16-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին ներկայացրած տեղեկագրի՝ ցրտից, սովից ու հիվանդություններից 1915թ.-ին զավառում մահացել էր ընդամենը 1164 գաղթական²⁹: Մնաչևեռ ըստ Բ. Իշխանյանի հաշվումների՝ Էջմիածնում միայն 1915թ. օգոստոսի վերջին տասնօրյակում սովի և համաճարակի զոհ էր դարձել 2135 մարդ³⁰:

«Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի գործունեությանը բարձր գնահատական է տվել նաև 1915թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին աշխատանքային առաքելությամբ այստեղ գործուղված իշխան Ա. Արդուրյան-Երկայնաբազուկը: «Քաղաքների միության» կովկասյան բաժանմունք ներկայացրած իր զեկուցագրում վերջինս գրել էր, թե զավառի բոլոր 186 գյուղերում գաղթականներ կան՝ «ըստ որում ամեն մի տանը միջինը՝ 3 մարդ»³¹, որոնք տեղավորվել են հիմնականում անվճար, իսկ կոմիտեից ստանում են նպաստ՝ մեկ անձին օրական 15 կոպեկ կամ 5 կոպեկ և 1.5 ֆունտ³² ալյուր: Ըստ Ա.Մ. Արդուրյան-Երկայնաբազուկի՝ գաղթականների մեջ առավել բարվոք վիճակում էին Փամբակի շրջանում հաստատվածները, որ ունեին շուրջ 1000 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, փայտ հայթայթում էին անտառներից, իսկ «Եղբայրական օգնության» կոմիտեից ստացել էին 200 վառարան, տաք վերմակներ և հագուստ: Իշխանին զարմացրել էր նաև այն փաստը, որ կոմիտեն մեծ թվով գաղթականների ապահովել էր աշխատանքով: «Գրեթե ճշմարտություն է դարձել, - «Մշակ» -ի էջերում գրում է նա, - որ փախստականները չեն ուզում աշխատել..., գերադասելով ապրել միայն փայա-

²⁸ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և համանուն զավառի տարածքում «Քաղաքների միության» կոմիտեի ծավալված հիվանդախնամ գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Положение беженцев в Александропольском районе, Баку, 1915; Краткие сведения о волне беженцев из Турецкой Армении в июле 1915г. и о мерах, принятых Кавказским Комитетом Союза городов для борьбы с эпидемией среди них, Тифлис, 1915; Краткие сведения о положении беженцев на Кавказе и оказанной им Союзом городов помощи за время с 20-го сентября по 1-ое ноября 1915г., вып. 2, Тифлис, 1915.

²⁹ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թ. 3-7:

³⁰ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 203, 17 սեպտեմբերի, էջ 2: Ի դեպ, 1915թ. օգոստոսի վերջին տասնօրյակում Էջմիածնում մահացածների թիվը հաշվելիս Ա.-Դոն նշում է 2613 մարդ (Տե՛ս Ա.-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915թթ., Եր., 1917, էջ 485):

³¹ Ալեքսանդրապոլի, Դիլիջանի և Ղազախի շրջաններում հաստատված գաղթականության վիճակի մասին զեկույցը «Իշխան Ա.Մ. Արդուրյան-Երկայնաբազուկի զեկուցումը փախստականների մասին» վերտառությամբ հրատարակվեց «Մշակ»-ում 1915թ. դեկտեմբերին (Տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 271, 8 դեկտեմբերի, էջ 3):

³² 1 ֆունտը կշռում է 453 գրամ:

բաժնով և բարեգործութեամբ: Բայց ահա Մ.-Ղարաքիլիսայում կոմիտեոն կարողացել է հարցին մօտենալ հարկաւոր կողմից...»³³: 100 գաղթականներ տեղավորել էին տեղի պղնձի հանքերում, 300 հոգի էլ աշխատում էին Կարսի երկաթգծի և Սարիղամիշի խճուղու շինարարության վրա:

1916թ. հուլիսը նշանավորվեց ռուսական զորքերի չորրորդ անբացատրելի նահանջով: Դեպի Ալեքսանդրապոլի գավառ շարժվող արևմտահայերի առաջին խմբերն այս անգամ հաստատվեցին Փամբակում: Տեղի գյուղացիությունն իր հարկի տակ սիրով հյուրընկալեց նրանց: «Քանի մը գյուղերու մէջ տուներ եմ տեսած,- գրում է «Աշխատանք» թերթի թղթակիցը,-ուր փախստականները կապրին իբրև նոյն ընտանիքի անդամներ, միևնոյն սենյակի մէջ, «մէկ հաց և մէկ ջուր»... և թուրքահայ գիւղացիութիւնը դժգոհ չէ իր ռուսահայ եղբայր-գիւղացիներէն»³⁴: Օգոստոսից «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեն Մեծ Ղարաքիլիսայում բացեց նաև «Պարենաւորման խանութ, որից օգուտում են շրջանիս գաղթականները՝ ստացած նպաստի փողերով գնելով իրենց անհրաժեշտ կենսամթերքները»³⁵:

Այդուհանդերձ որոշ խնդիրներ մնացին տակավին չլուծված: Օրինակ, թերի էր նպաստի բաշխման կարգը: Ըստ «Աշխատանք»-ի «Յ.Յ.» ստորագրությամբ թղթակցի՝ գաղթականներին տրամադրվող նպաստը «Եղբայրական օգնության» կոմիտեն Երևանից նախ փոխադրում էր Ալեքսանդրապոլ և հետո նոր միայն Մեծ Ղարաքիլիսա: Վճարման այս եղանակը պատճառ էր դառնում նպաստների ուշացման: Անլուծելի էր մնում նաև հագուստի խնդիրը: Թեև կոմիտեն ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպությունների հետ կազմակերպել էր հագուստի բաշխում և «Տօթթ. Ուիլսոնի ձեռքով՝ իւրաքանչիւր անհատին բաժնեցին մէկ ձեռք հագուստ և ամէն մէկ ընտանիքին մէկ վերմակ»³⁶, սակայն խնդրին վերջնական լուծում տալ այդպես էլ չկարողացան:

Անհամեմատ ավելի բարդ էր իրավիճակը Ալեքսանդրապոլում և շրջակա գյուղերում: Օգոստոսին այստեղ հաստատվեցին 8000 կիսամերկ ու սոված սատունցիներ³⁷: Նորեկներին տարրական կենսապայմաններով ապահովելու համար «Եղբայրական Օգնության» տեղի կոմիտեն փորձեց այլուրի բաշխումը ժամանակավորապես փոխարինել դրամական նպաստով՝ մեկ փութը 3 ռուբլի հաշվով: Մակայն, այս նոր քաղաքականությունը ոչ միայն իրեն չարդարացրեց, այլև ըստ «Աշխատանք» պարբերականի՝ հանգեցրեց այլուրի գնաճի³⁸:

Մինչև տարեվերջ Արևելյան Շիրակի գյուղերում հաստատվեցին ևս 1370 սատունցիներ³⁹: Հակառակ գործադրած բոլոր ջանքերին՝ տեղի հասարակական կազմակերպություններին այս անգամ չհաջողվեց ձմռան նախաշեմին լուծել գաղթականների տեղավորման ու կենսապայմանների ապահովման խնդիրները:

³³ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 271, 8 դեկտեմբերի, էջ 3:

³⁴ Աշխատանք, Եր., 1916, N 44, 1 հոկտեմբերի, էջ 4:

³⁵ Համբաւաբեր, Թիֆլիս, 1916, N 42, 16 հոկտեմբերի, էջ 1328:

³⁶ Աշխատանք, Եր., 1916, N 44, 1 հոկտեմբերի, էջ 4:

³⁷ Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 244, 1 նոյեմբերի, էջ 3:

³⁸ Աշխատանք, Եր., 1916, N 20, 10 օգոստոսի, էջ 4:

³⁹ Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 282, 18 դեկտեմբերի, էջ 3:

Ստեղծված իրավիճակում «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեի նախագահ Արտակ վարդապետը, Ալեքսանդրապոլի գավառապետ Կալանդարիշվիլին և քաղաքագլուխ Կամսարականը «Մշակ»-ում հրապարակեցին համատեղ կոչ՝ ուղղված անհատ բարեգործներին ու հասարակական կազմակերպություններին. «Վկայում ենք, նշված է ուղերձում, որ օգոստոս ամսից Ալեքսանդրոպոլի գաւառը եկած փախստականները, գլխաւորապէս սասունցիներ... առանց չափազանցութեան բոլորովին մերկ են: ...Կոչ ենք անում բոլոր հիմնարկութիւններին, որ վարում են փախստականական բարեգործական գործեր, բոլոր մասնաւոր բարեգործներին, աղերսելով օգնութեան հասնել պատերազմի խեղճ զոհերին և թոյլ չը տալ, որ գազանութիւններից ազատված՝ նրանք մեռնեն մեր աչքերի առաջ»⁴⁰:

Օգնությունը չուշացավ: Մինչև տարեվերջ «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի և «Հայ գաղթականների ամերիկյան օգնության կոմիտեի» համատեղ ջանքերով գավառում բացվեցին 15-ական դազգահներով բրդի և բամբակի մշակման արհեստանոցներ⁴¹: Ըստ «Աշխատանք» օրաթերթի՝ սա հնարավորություն տվեց 40 տղամարդկանց (որպես վարպետներ) և 1450 կանանց (800-ը՝ բրդի, իսկ 650-ը՝ բամբակի մանարաններում)⁴² ապահովել աշխատանքով: Այսինքն՝ միջին հաշվով մոտ 6000 մարդ բարելավեց իր կենսապայմանները:

Աշխարհամարտի առաջին տարիներին «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն մեծ ներդրում ունեցավ նաև գավառում հաստատված գաղթականության շրջանում դպրոցական գործի կազմակերպման ոլորտում⁴³: Կոմիտեի առաջին դպրոցը բացվեց Ալեքսանդրապոլում՝ 1915թ. ամռանը: Դեկտեմբերին՝ 296 երեխաների համար դպրոցներ բացվեցին նաև Մեծ Ղարաքիլիսա, Համամլու, Ղշլաղ, Բոզգյուղ և Բեքանտ գյուղերում⁴⁴: Հետագայում, պայմանավորված երեխաների թվի աճով, դպրոցներ բացվեցին նաև գավառի մյուս գյուղերում:

Տեղի դպրոցները գաղթական սաներին ընդունում էին սիրով, սակայն լուծել վերջիններիս խնդիրները հաջողվում էր ոչ միշտ: Կար ուսուցիչների, գրենական պիտույքների, հագուստի ու սնունդի պահանջ: Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ աշակերտների թիվը մեծ էր, իսկ դպրոցի շենքը՝ փոքր: Նմանօրինակ խնդիրների լուծումը ևս «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն վերցրեց իր ուսերին: Կոմիտեի կողմից 1915թ. հունիսին Ալեքսանդրապոլում հիմնված դպրոցը՝ «Գաւառի ձայն» պարբերականի խմբագիր Հովսէփ Միրզոյանի տնօրինությամբ, դարձավ լավագույնը գաղթական երեխաների համար երբևէ բացած դպրոցների շարքում: Գաղթական սաների առջև դպրոցն իր հյուրընկալ դռները բացեց հունիսի 22-ին: Իբրև ամառային՝ այն իր 280 սաներով (200 հայ, 80 հույն)

⁴⁰ Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 244, 1 նոյեմբերի, էջ 3:

⁴¹ Армянский вестник, Москва, 1917, год изд. 2, N 43, 23 ноября, стр. 18.

⁴² Աշխատանք, Եր., 1917, N 42, 30 սեպտեմբերի, էջ 1-2:

⁴³ 1915թ. հոկտեմբերի 1-ին անցկացված մեկօրյա ցուցակագրման տվյալներով Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և համանուն գավառում կար 22815 գաղթական, որից 10055-ը կամ 44%-ը երեխաներ էին (Տե՛ս ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1287, թթ. 3-5):

⁴⁴ Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 210, 22 սեպտեմբերի, էջ 3: Աշխատանք, Եր., 1916, N 44, 1 հոկտեմբերի, էջ 4:

մինչև սեպտեմբերի 1-ը գործեց Արդության և Մեյլանյան դպրոցների շենքում⁴⁵: Երբ սեպտեմբերին տեղական դպրոցներում պարապմունքները վերսկսվեցին, Արդության և Մեյլանյան դպրոցների շենքերը վերադարձվեցին իրենց տերերին: Իսկ գաղթականական դպրոցը վերաբացվեց հոկտեմբերի 15-ին: Այժմ արդեն դպրոցն ուներ 11 բաժանմունք (9 հայկական և 2 հունական) և 419 սան: Աշակերտներից 316-ը հայեր էին, 54-ը՝ հույներ, մեկը՝ ռուս: Սրանցից 276-ը ռուսահայատակ փախստականներ էին, 138-ը՝ արևմտահայ, իսկ 2-ը՝ պարսկահայեր: «Հորիզոն» պարբերականի հավաստամամբ՝ դպրոցը աչքի էր ընկնում գերազանց մաքրությամբ ու կարգապահությամբ, իսկ «սաները ոչ միայն տաք էին հագնուած, այլև ունին համազգեստ, որպիսին չունին միւս դպրոցներում սովորողները»⁴⁶:

Ի դեպ, կոմիտեն աչքի ընկավ նաև իր որբախնամ գործունեությամբ: Նույն Հ. Միրզոյանի ղեկավարությամբ Ալեքսանդրապոլում հիմնած որբանոցը ևս արևելահայ մամուլը համարել է լավագույնը երբևէ բացածների շարքում: «Աշխատանք» պարբերականի թղթակից Հ. Վանյանի կարծիքով, հաստատության միակ թերությունն անհարմարավետ շենքն էր⁴⁷: Դրան հակառակ իդեալական մաքուր սենյակներում որբերն ապահովված էին հագուստով (6 ձեռք ներքնաշոր, համազգեստ) և որակյալ սնունդով (առավոտյան տրվում էր թեյ՝ հաց, պանիր, երբեմն ձու կամ կաթ, ցերեկը տաք կերակուր, շաբաթական երեք անգամ մսեղեն, երեկոյան՝ թեյ, հաց, պանիր, երբեմն մածուն): Երեխաների դաստիարակությունն ու խնամքն իրագործվում էին 8-10 օրիորդների կողմից՝ կամավոր սկզբունքով և անվճար: Որբանոցի առօրյան թղթակիցը բնութագրել է հետևյալ կերպ. «Աշխոյժ են որբերը, զուարթ ու ծիծաղկոտ, երզն ու բանաստեղծությունը դուրս կը թոչին, ակամայ ու վարակուող, իրենց շրթունքներեն: Կը վազին օրիորդի մը հետ դիմացի պարտեզը հայկական պարեր պարելու, մարմնամարզի, խաղի: Ետ կը վերադառնան, կը թեյեն, կը կատակեն...: Վերջը փոքրիկ սրահին մեջ կը սկսին պարել որբերը, երուպական և Վանի պարերը...»⁴⁸: Որբանոցին կից գործում էր նաև արհեստանոց, որտեղ «փոքրիկ որբերը շինած են ճիլերե աթոռներ..., կարկտած կօշիկներ, հիւսած են իրենց գուլպաներ և գեղեցիկ ձեռագործեր»: «Տպաւորութիւնը, գրում է Վանյանը, գոր թողուց Միրզոյեանի որբանոցը վրաս՝ անջինջ պիտի մնայ, տպաւորութիւն մը, որ հոգեկան բարձր տրամադրութիւն և անդորրութիւն բաշխեց»⁴⁹:

⁴⁵ Դպրոցի մասին մանրամասն տե՛ս նաև ՀԱՍ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թթ. 8-9: Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1922թթ., Փաստաթղթերի ժողովածու, խմբ. Կ. Ալեքսանյան, Եր., 2012, փաստ. N 18, էջ 78-82: Армянский вестник, Москва, 1917, год изд. 2, N 8, 20 марта, стр. 11.

⁴⁶ Դպրոցի 276 ռուսահայատակ սաներից 269-ը գաղթել էին Կարսից, Օլթիից, Արդահանից և Սարիղամիշից, 6-ը՝ Արդվինից և Տանձուտից, մեկը՝ Մինսկի նահանգից: Ռուսահայատակ սաներից 12-ը երկկողմանի ծնողազուրկներ էին, 20-ը՝ միակողմանի: 138 արևմտահայ սաներից 15-ը գաղթել էին Մանազկերտից, 11-ը՝ Էրզրումից, 20-ը՝ Բիթլիսից, 16-ը՝ Վանից, 43-ը՝ Բուլանդից, 14-ը՝ Մուշից: Արևմտահայերից երկկողմանի ծնողազուրկներ էին 29-ը, միակողմանի՝ 48-ը (մանրամասն տե՛ս նաև, Հորիզոն, Թիֆլիս, 1916, N 48, 2 մարտի, էջ 4):

⁴⁷ Աշխատանք, Եր., 1916, N 20, 9 յուլիսի, էջ 2-3:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ Աշխատանք, Եր., 1916, N 20, 9 յուլիսի, էջ 3:

Ամփոփելով «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի 1914-1916 թթ. գործունեության լուսաբանման գործում արևելահայ մամուլի ունեցած դերակատարության համառոտ քննությունը՝ նշենք հետևյալը. մամուլը հետևեց գաղթականների տեղավորման և տարրական կենսապայմանների ապահովման ուղղությամբ կոմիտեի ծավալած աշխատանքներին, ներկայացրեց խնամատարության, հիվանդախնամ ու որբախնամ գործունեության, կամ թե կրթական գործի կազմակերպման ոլորտներում վերջինիս ձեռքբերումները, ինչպես նաև մատնանշեց առկա խնդիրները:

Ցավոք, նույն «Գաւառի ձայն», «Աշխատանք», «Հորիզոն», «Համբաւաբեր» ու «Մշակ» պարբերականները հայ ժողովրդի համար օրհասական այդ օրերին հարթակ դարձան նաև նրանց համար, ովքեր, ի պաշտոնէ կոչված լինելով ժողովրդի վերքերն ամոքելու, համազգային ողբերգությունն օգտագործեցին ի նպաստ իրենց շահերի՝ մամուլի էջերում մրտտելու միջոցով հաշվեհարդար տեսնելով «մրցակիցների» հետ:

ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМИТЕТА АЛЕКСАНДРАПОЛЯ “БРАТСКОЙ ПОМОЩИ” 1914-1916 ГГ. НА СТРАНИЦАХ ВОСТОЧНОАРМЯНСКОЙ ПРЕССЫ

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

В годы Первой мировой войны Александропольский уезд принял почти 95000 беженцев. Часть из них осталась на территории уезда, остальные – покинули его. Пока российские власти с характерной им “послешностью” решали вопрос физического существования спасенных, инициативу этой сложнейшей задачи взяли на себя общественные организации, созданные в городах империи с населенными армянами.

В Александропольском уезде вопросы приема и обеспечения элементарных условий беженцев на себя взял местный комитет “Братской помощи” во главе духовного лидера Александрополя архимандрита Артака.

Восточноармянская пресса пристально следила за деятельностью комитета и представляла достижения и неудачи в сферах попечительства, деятельности по уходу за больными и сиротами.

К сожалению, периодическая пресса в эти роковые дни стала так же платформой для тех, кто общенациональную трагедию пытался использовать во благо собственных интересов, на страницах прессы сводил счеты со своими «конкурентами”.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Մերգոլի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, ԳՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, E-mail: armenani@mail.ru